

Kis Kelemen Bence:

DRÓNOK HÁBORÚJA (1.)

A dróntámadások *jus ad bellum* jogszerűségi vizsgálata

ÖSSZEFOGLALÓ: Az Amerikai Egyesült Államok 2001 óta alkalmaz a Közel-Keleten pilóta nélküli harci légi járműveket (felfegyverzett drónokat) a terroristák ellen. A kétrészes tanulmány a drónok alkalmazásának jogszerűségét vizsgálja a témával kapcsolatos vita bemutatásával. A polémia különböző aspektusai vannak, például politikai, filozófiai és katonai, így a drónokkal végrehajtott csapások jogszerűsége csak egyike az aspektusoknak. A vita még nem hozott eredményt. A cikk első részének célja a felfegyverzett drónokkal végrehajtott célzott likvidálások jogszerűségének vizsgálata a nemzetközi jog, és különösen az erőszak alkalmazásának a lencséjén keresztül. Az írásban a szerző ismerteti saját nézeteit a vita legellentmondásosabb dimenzióiról, valamint áttekintést ad a témával foglalkozó újabb forrásokról.

KULCSSZAVAK: drónok, erőszak-alkalmazás, önvédelmi jog, nem állami szereplők

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az Amerikai Egyesült Államok 2001 óta folyamatosan vet be fegyveres pilóta nélküli repülőgépeket – vagy drónokat, ahogyan a köznyelv nevezi őket – terrorista célpontok megsemmisítésére a Közel-Keleten, nevezetesen Afganisztánban, Pakisztánban, Jemenben, Szomáliában, Irakban és Szíriában is. A csapásokról szóló ún. „drónvita” (*drone debate*) 2010 óta folyamatosan zajlik. E vita számos aspektussal rendelkezik, mint például politológiai, hadtudományi, filozófiai és természetesen jogtudományi. Ez utóbbi lényegét a dróntámadások jogszerűsége jelenti mind a nemzeti, mind pedig a nemzetközi jog vonatkozásában. E vita korántsem dőlt el, így írásomban a fent vázolt drónprogram legalitását vizsgálom a nemzetközi jog, különösen az erőszak alkalmazását lehetővé tevő joganyag oldaláról.

A DRÓNOKRÓL RÖVIDEN

A pilóta nélküli légi jármű (UAV¹) olyan légi járművet jelöl, amelynek fedélzetén nincs jelen az azt irányító pilóta. A köznap nyelv e szerkezeteket az angol „*drone*”, vagyis here (méh) szóból kiindulva drónnak nevezi.²

¹ Unmanned Aerial Vehicle.

² Palik Máttyás (szerk.): Pilóta nélküli repülés profiknak és amatőröknek. 2., javított kiadás. Nemzeti Közszerkezetati Egyetem, Budapest, 2013, 11. Vö. Csapó Zsuzsanna: Drónok harca – kérdések kereszttüzében: Van-e szükség új nemzetközi szabályozásra? In: Csapó Zsuzsanna (szerk.): Emlékkötet Herczegh Géza születésének 85. évfordulójára – A *ius in bello* fejlődése és mai problémái. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2013, 39.

A téma szempontjából a leginkább használatos rövidítés azUCAV,³ amely alatt a fegyveres vagy felfegyverzett alkalmazásra is képes harci pilóta nélküli repülőgépeket értjük.⁴

Az UAV-technológia immáron több mint 150 éve része a hadviselésnek, és annak ellenére, hogy mára a polgári életben is széles körben alkalmazzák, alapvetően a háborús konfliktusok eredményeként létrejött technikai fejlesztés eredményének nevezhetjük. A drónok fejlődését röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a 19. századi ballonoktól a második világháborús „távirányítású” gépeken keresztül juthatunk el az új évezredre rendkívül változatos formában manifesztálódott szerkezetekig, köztük az al-Kaida és más terrorszervezetek ellen alkalmazott Predator és Reaper típusú drónokig.⁵ E platformok két, illetve négy Hellfire típusú levegő-föld rakétát hordozhatnak, és precíziós rakétacsapásokkal semmisítik meg célpontjaikat. A Reaper – amely a Predator nagyobb testvére – akár 14–28 órán át is képes a levegőben maradni.⁶

Korábban csupán három állam, nevezetesen az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Izrael vetett be felfegyverzett drónokat a terrorizmus elleni háború (*war on terror*) hangzatos jelszava alatt. Napjainkban azonban ez a szám megsokszorozódott a futótűzként terjedő technológia hatására.⁷ Ezzel egy időben több európai ország is a fegyveres pilóta nélküli repülőgépek alkalmazásának útjára lépett.⁸ A továbbiakban az Amerikai Egyesült Államok tevékenységére korlátozom vizsgálódásaimat, tekintettel arra, hogy itt rendelkezünk viszonylag pontos és valós adatokkal, valamint a támadások napjainkig tartó, folyamatos jellege is ezt teszi indokolttá.

Az egyik legnagyobb nehézséget a dróncsapások számszerű mérése jelenti, mégpedig abból az okból kifolyólag, hogy nem rendelkezünk megbízható hivatalos forrásokkal a támadásokról, illetve azok áldozatairól. A statisztikai adatképzés egyetlen lehetősége a különböző nyílt forrású rendszerekre történő támaszkodás, amelyek sajtóhírek és egyéb kiszivárogtatott információk alapján készítenek statisztikát a dróntámadásokról és azok áldozatainak számáról.⁹

Az Amerikai Egyesült Államok kezdetben két drónprogrammal rendelkezett. Az egyik program a hadsereghez, a másik pedig a Központi Hírszerző Ügynökséghez (CIA¹⁰) tartozott.¹¹ A hadsereg drónprogramja a nyilvánosság előtt ismert, és az ún. „*hot battlefield*”-ekre, vagyis azokra a hadszínterekre koncentrál, ahol jelenleg is fegyveres konfliktus zajlik. Ezek a drónok a szövetséges erőkkel szemben álló félre az ott állomásozó saját csapatok védelmében mérnek csapásokat, melyekre jellemző példa Afganisztán, Irak és Szíria, ezáltal a

³ Unmanned Combat Aerial Vehicle.

⁴ Palik: i. m. 12.

⁵ Palik: i. m. 25–51.

⁶ Palik: i. m. 48–51.

⁷ Chris Cole: Drone strikes spread as proliferation surges. <https://dronewars.net/2016/12/06/drone-strikes-spread-as-proliferation-surges/> (Letöltés időpontja: 2017. 07. 07.)

⁸ Clay Dillow: All of These Countries Now Have Armed Drones. <http://fortune.com/2016/02/12/these-countries-have-armed-drones/> (Letöltés időpontja: 2017. 07. 07.)

⁹ Avery Plaw – Matthew S. Fricker – Carlos R. Colon: *The Drone Debate – A primer on the U.S. use of unmanned aircraft outside conventional battlefields*. Roman & Littlefield, Lanham, Boulder, New York, London, 2016, 28–34.

¹⁰ Central Intelligence Agency.

¹¹ Megjegyzendő, hogy a CIA dróncsapásait is a hadsereg drónjai hajtják végre a hadsereghez beosztott pilóták által. Chris Woods: CIA's Pakistan drone strikes carried out by regular US air force personnel. <https://www.theguardian.com/world/2014/apr/14/cia-drones-pakistan-us-air-force-documentary> (Letöltés időpontja: 2017. 07. 08.) Vö. Plaw–Fricker–Colon: i. m. 42.

hagyományos hadviselés részének tekinthető. A másik program viszont a CIA irányítása alatt áll(t), amely terrorista célpontok megsemmisítésére fókuszál(t) olyan országokban is, ahol nem állomásozik szövetséges haderő, mint például Pakisztánban, Jemenben és Szomáliában.

Az Amerikai Egyesült Államok következetesen azt a gyakorlatot folytatja, hogy az al-Kaidával bármilyen kapcsolatban álló csoportok tagjait „követi” a harctéren, azaz a szervezethez való tartozása okán bármikor, bármilyen körülmények között támadhatók. Bár már a Bush-adminisztráció idején is hevesen támadták az amerikaiak több helyen kiterjesztő értelmezését a nem állami szereplők elleni önvédelem vonatkozásában, az elnök folyamatosan kitarított amellett, hogy a program megfelel a nemzetközi jog előírásainak a *war on terror* elveit követve.¹² Az elnöki tisztséget Bush után betöltő Obama sem változtatott lényegesen az Amerikai Egyesült Államok drónprogramján, mi több, világszerte kiszélesítette a drónok alkalmazását. A retorikai változásokat eltekintve kizárólag az említhető meg, hogy a támadásokért a felelősséget a CIA helyett egyre inkább a hadsereg viselte.¹³ Donald Trump hivatalba lépése óta a csapások megsokszorozódtak, de érdemi változás a programban egyelőre nem következett be.¹⁴

A DRÓNOK HÁBORÚJA AZ ERŐSZAK ALKALMAZÁSÁNAK TÜKRÉBEN

Az erőszak tilalmának és az az alóli kivételek tárgyalása előtt tisztázni kell a dróntámadások jogi természetét.

Céltott likvidálás (targeted killing)

E fogalom értelmezését többféleképpen is megadhatjuk. Talán a leginkább elfogadott definíció Nils Melzer tollából származik, aki céltott likvidálás alatt egy öt kumulatív fogalmi elemből álló meghatározást alkalmaz, miszerint a *targeted killing* halálos erőszak alkalmazása, amely betudható a nemzetközi jog egy alanyának, amely esetben az ölés célzatosan, szándékosan és előre megfontoltan történik, mégpedig oly módon, hogy a célszemély nincs az erőszakot alkalmazó őrzetében.¹⁵

Az erőszak tilalma

Az 1945 utáni nemzetközi jog talán egyik legfontosabb alapköve az erőszak általános tilalma. Ezt az elvet rögzíti az ENSZ Alapokmánya is. A nemzetközi jog azonban ez alól is ismer

¹² Milena Sterio: The United States' Use of Drone in the War on Terror: The (Il)legality of the targeted killings under international law. *Case Western Reserve Journal of International Law*, Volume 45, No. 1, 2012, 198–199. <http://scholarlycommons.law.case.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1072&context=jil> (Letöltés időpontja: 2017. 09. 27.)

¹³ Robert Chesney: Shift to JSOC on Drone Strikes Does Not Mean CIA Has Been Sidelined. <https://www.lawfareblog.com/shift-jsoc-drone-strikes-does-not-mean-cia-has-been-sidelined> (Letöltés időpontja: 2017. 07. 07.)

¹⁴ Rupert Stone: Should we be scared of Trump's drone reforms? <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2017/03/scared-trump-drone-reforms-170319074243420.html> (Letöltés időpontja: 2017. 07. 07.)

¹⁵ Nils Melzer: *Targeted Killing in International Law*. Oxford, 2008, 16. Vö: Roland Otto: *Targeted Killings and International Law, with special respect to Human Rights and International Humanitarian Law. Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht*, Vol 230., Springer, Berlin, Heidelberg, 2012, 16.

kivételeket, így lehetőségünk van a dróntámadásokat a *jus ad bellum* – mint az erőszak alkalmazását kivételesen lehetővé tevő jogalap – oldaláról vizsgálnunk.

Egy határon átnyúló elemet tartalmazó dróntámadás két helyen ütközhet a nemzetközi jogba: ezek az erőszak tilalmának és a szuverenitás megsértése, amelyeket az ENSZ Alapokmánya 2. cikkének (1) és (4) bekezdése rögzít.

Ez utóbbi passzust az ENSZ céljával – ti. a nemzetközi béke és biztonság fenntartásával – együtt kell értelmezni. Ez adja az erőszak tilalmát, ami egyben a nemzetközi *jus cogens*¹⁶ részét is képezi. E cikk körében több kérdés felmerülhet, így annak megszorító vagy kiterjesztő értelmezése is. Szűkebb körben fogható fel az erőszak tilalma, ha a kvalifikációként szereplő „területi épség”, „politikai függetlenség” és az „ENSZ céljaival össze nem férő erőszak” kifejezéseket vizsgáljuk. Ebben az esetben esetleg jogszerű lehet az emberi jogok megsértésének megszüntetésére irányuló humanitárius intervenció, vagy a demokrácia védelmében történő beavatkozás. E nézetet széles körben nem fogadták el. Az erőszak tilalma *de jure conditio* abban a fogyatékoságban szenved, hogy nem határozza meg a fegyveres támadás vagy az erőszak alkalmazásának más formáit, pl. gazdasági erőszak alkalmazását. Az ilyenfajta erőszak alkalmazásának tilalma mellett foglaltak állást a fejlődő országok és a posztoszocialista államok, de e nézőpont sem elfogadható, hiszen a San Franciscó-i konferencián az erőszak alkalmazását pusztán a fegyveres konfliktusokra korlátozták.¹⁷

E hiányosságok pótlására született meg 1974-ben az ENSZ Közgyűlés 3314. számú határozata,¹⁸ amely megalkotta az agresszió fogalmát.¹⁹ Az Alapokmány abból az utópisztikus elképzelésből indult ki, hogy a második világháborút követő időszak békés lesz, tudjuk azonban, hogy ez sajnos nem így történt. Több értelmezési vita alakult ki az erőszak tilalmával kapcsolatban, főként azért, mert a konfliktusokban részt vevő államok – legyen szó nemzetközi vagy nem nemzetközi fegyveres összeütközésről – igyekeznek az erőszak tilalmának kétségbe vonása nélkül igazolni, legitimálni fegyveres összeütközéseiket. Témánk szempontjából kiemelendő a fegyveres támadás/agresszió (*armed attack/agression*) értelmezése körüli vita, amely főként a 2001-es terrortámadások kapcsán keltett erős visszhangot. E vita részletes tárgyalására az önvédelem jogánál kerül sor a nem állami szereplőkkel szembeni önvédelem vonatkozásában.²⁰

Ennek megfelelően alapesetben pilóta nélküli repülőgépek bevetése más állam területén belül sérti az adott ország szuverenitását, és akár egyetlen akció is agresszióknak minősülhet, azaz az erőszak tilalmába ütközhet.

¹⁶ Az általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabálya, amely olyan normát jelöl, amelyet az államok nemzetközi közössége, mint egész olyanként fogadott el, valamint ismert el, mint amelytől eltérni nem lehet, módosítása pedig csak a nemzetközi jognak az ugyanilyen jellegű későbbi szabályával lehetséges. Ld. Bruhács János: Nemzetközi jog I. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010, 2011, 142.

¹⁷ Bruhács János: Nemzetközi jog I. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010, 2011, 241–242.

¹⁸ Az ENSZ Közgyűlés 3314. számú határozata, amelyet a 2319. plenáris ülésén 1974. december 14. napján hozott. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/739/16/IMG/NR073916.pdf?OpenElement> (Letöltés időpontja: 2018. 01. 16.)

¹⁹ „Fegyveres erő alkalmazása valamely állam részéről egy másik állam szuverenitása, területi épsége vagy politikai függetlensége ellen, vagy az ENSZ Alapokmányával összeegyeztethetetlen bármely más módon.” Ilyen lehet exemplifikatív a hadüzenet, az invázió, a katonai megszállás, a bombázás vagy a blokád. Bruhács: Nemzetközi jog I. 242.

²⁰ Bruhács: Nemzetközi jog I. 244–245.

Kivételek az erőszak tilalma alól, avagy hogyan igazolható mégis egy dróntámadás?

Az erőszak tilalma és a szuverenitás megsértése alól 3+1 kivétel létezik.²¹ Egyrészt a szuverén állam hozzájárulhat a csapás végrehajtásához, így szuverenitása nem sérül. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa (BT) az Alapokmány 42. cikkelye alapján fegyveres rendszabályokat is elrendelhet a nemzetközi béke és biztonság helyreállítása vagy fenntartása érdekében. Ezen felül az 51. cikk alapján a drónt küldő ország gyakorolhatja az önvédelemhez való egyéni vagy kollektív jogát – ha a terrorszervezet tevékenysége *betudható* valamely államnak –, amelyet az Alapokmány inherens jogként ismer el, továbbá értelemszerűen nem ütközik az erőszak tilalmába az államon belüli erőszak sem, amelyet a 1949. évi genfi egyezmények óta nem nemzetközi fegyveres konfliktusnak nevezünk.²² Ha ezek közül akár egy is igazolható, a dróntámadások *jus ad bellum* jogszerűnek tekinthetők.

Az érintett állam hozzájárulása

Magától értetődő, hogy ha egy szuverén állam beleegyezését adja idegen állam katonai erejének alkalmazásához a határain belül tevékenykedő terrorszervezetek ellen, akkor nem sérül a beleegyző állam szuverenitása.²³

Alston szerint – bár a hozzájárulás jogszerűvé teheti az erőszak alkalmazását – az ilyen műveleteknek mindig és mindenkor meg kell felelniük a humanitárius jog és/vagy az emberi jogok vonatkozó előírásainak. Tehát egy állam csak és kizárólag olyan célzott likvidáláshoz járulhat hozzá, amely a hatályos nemzetközi jog előírásainak megfelelően valósul meg. Az akciót végrehajtó állam minden esetben köteles megfelelően bizonyítani azt, hogy az adott személy jogszerűen került a célkeresztbe.²⁴

Az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozata

Mint ismeretes, az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozata is kivételt jelent az erőszak tilalma alól, amit az ENSZ Alapokmánya 42. cikke tesz lehetővé.

A terrorizmus elleni küzdelemben mind ez idáig két olyan határozat emelhető ki, amelyek *quasi* lehetővé tették fegyveres műveletek végrehajtását e csoportokkal szemben is. A BT mindkettőt egy-egy nagyobb terrortámadást követően bocsátotta ki: az ENSZ BT 1368. (2001) sz. határozatát 2001. szeptember 12-én, a 9/11-es támadásokat követő napon, míg az ENSZ BT 2249. (2015) sz. határozatát 2015. november 17-én, négy nappal a Párizsban végrehajtott támadások után fogadták el.

A 2001-es határozatban a BT nemcsak elítélte a szeptember 11-én New Yorkot, Washington D.C.-t és Pennsylvaniát ért támadásokat, hanem az ilyen és ehhez hasonló cselekményeket a nemzetközi békét és biztonságot fenyegető tényezőként értékelte, egyúttal elismerte az

²¹ Vö. Kajtár Gábor: A nem állami szereplők elleni önvédelem a nemzetközi jogban. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015, 62.

²² Bruhács: Nemzetközi jog I. 241.

²³ Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, Judgment, I.C.J. Reports, 1986, 14., 246. bekezdés. Idézi Philip Alston: Report of the Special Rapporteur on the extrajudicial, summary or arbitrary executions. Study on targeted killings. United Nations, General Assembly, A/HRC/14/24/Add. 6., 2010, 12.

²⁴ Uo.

Amerikai Egyesült Államok jogát az önvédelemre.²⁵ A 9/11-es események olyan szinten rázták meg a teljes nemzetközi közösséget, hogy a BT egyhangú szavazás mellett, ellenvélemény és vita nélkül fogadta el a határozatot.²⁶ Ezt *quasi* felhatalmazásnak foghatjuk fel.

Az ENSZ BT említett 2015-ös határozata francia kezdeményezésre katonai erő alkalmazására hívta fel az ENSZ tagállamait az Iszlám Állam, az an-Nuszra Front, valamint az al-Kaida és az azzal együttműködő csoportok ellen. A határozat elfogadását követő felszólalásokban francia részről olyan nyilatkozatok hangzottak el, amelyek egyértelműsítették, hogy a Franciaországot ért támadást fegyveres támadásnak tekintik, továbbá az eddig és az ezután indítandó válaszcsepásokat az egyéni és a kollektív önvédelem jogára alapozzák.²⁷ A határozat egyebek mellett azért is kiemelendő, mert felszólítja a nemzetközi közösséget, hogy hangolja össze erőfeszítéseit a terrorizmus jelentette globális fenyegetés ellen.

A határozat értelmezését megnehezíti annak szövegezése. A Nemzetközi Bíróság *Namibia tanácsadó véleményében*²⁸ világossá tette, hogy egy határozatnak nem kötelező ugyan a VII. fejezetre hivatkoznia ahhoz, hogy jogilag kötelező erejűvé váljék, de mindenképpen *felhatalmazást (authorization)* kell adnia valamire, vagy *el kell döntenie valamit (decision)*. A 2249. (2015) sz. határozat ez ügyben nem egyértelmű, mert csak cselekvésre *hívja fel (calls upon)* az államokat, azzal, hogy a nemzetközi jogban meglévő felhatalmazás(ok) alapján alkalmazzanak fegyveres erőszakot, tehát a BT erre csak buzdítja őket.²⁹

Tekintettel arra, hogy *de lege lata*³⁰ közvetlenül nem állami szereplőkkel szemben az önvédelem jogára való hivatkozás nem lehetséges, véleményem szerint itt a BT adott esetben jogszerűtlen cselekvésre is ösztönözheti a nemzetközi közösség tagjait, hacsak nem a közvetett önvédelem egy újabb kiterjesztett értelmezésével van dolgunk. Ha feltételezzük, hogy a BT jogszerűtlen cselekményre nem bátorítana egy államot sem, abból az következik, hogy a nem állami szereplőkkel szembeni önvédelem *jogszerű is lehetne*.

Sajnálatos módon az ENSZ BT 2249. (2015) sz. határozata nem tekinthető a nemzetközi jog forrásának, mert ugyan a BT kötelező határozatai normatív jelleggel is rendelkeznek, így a nemzetközi jog forrásai is, de a fegyveres erő alkalmazására való felhatalmazás pusztán legitimációt ad, az államokat azonban nem kötelezi. Az érvelés helytálló abban az esetben is, ha kizárólag felhívásnak tekintjük a határozatot.³¹ Mindezért nem tekinthetjük úgy, hogy e határozat felülírja a korábbi gyakorlatot. Mégis rendkívül fontosnak tartom kiemelni ezt a jelenleg fennálló antagonizmust a terrorizmus elleni küzdelem kapcsán.

Bár nem tulajdoníthatunk jelentőséget BT-határozatok hallgatólagos, *implicit* tartalmának, és nem értelmezhetünk együttesen több határozatot úgy, hogy az legitimáljon egy

²⁵ Az ENSZ BT 1368. (2001) sz. határozata S/RES/1368 (2001) 2001. szeptember 12. és 1373. (2001) sz. határozata S/RES/1373 (2001) 2001. szeptember 28.

²⁶ Az ENSZ BT 4370. ülésről készült jegyzőkönyv, S/PV.4370, 2001. szeptember 12., New York.

²⁷ Az ENSZ BT 7565. üléséről készült jegyzőkönyv, S/PV.7565, 2015. november 20., New York, Mr. Delattre felszólalása a szavazás után.

²⁸ Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970), Advisory Opinion, I.C.J. Reports, 1971, 16.

²⁹ Dapo Akande – Marko Milanovic: The Constructive Ambiguity of the Security Council's ISIS Resolution. <http://www.ejiltalk.org/the-constructive-ambiguity-of-the-security-councils-isis-resolution/> (Letöltés időpontja: 2016. 05. 29.)

³⁰ A hatályos jog szerint. Corrado Roversi (szerk.): A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, Springer, Dordrecht, 2015, 4.

³¹ Bruhács: Nemzetközi jog I. 80–82. és Bruhács János: Nemzetközi jog II. Különös rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010, 2011, 275–277.

fegyveres támadást, mégis paradigmaváltást jelenthet e határozat abban, ahogy a nem állami szereplőkkel szembeni önvédelmet értelmezzük. Ha el is fogadjuk, hogy közvetlenül e szereplőkkel szemben nem hivatkozhatunk az önvédelem jogára, a közvetett önvédelemre való hivatkozás lehetősége szélesedni látszik.³²

Az Alapokmány 51. cikke szerinti önvédelem joga

Az önvédelem jogára való hivatkozással együtt jár egy rendkívül nehezen bizonyítható feltételrendszer is, amely megalapozza az erre hivatkozva indított válaszcsepások jogszerűségét. E helyütt említendő a fegyveres támadás minőségi és mennyiségi feltétele, a megelőző csapások problematikája, továbbá fő kérdésként az is, hogy terrorszervezettel, vagyis nem állami szereplővel szemben hivatkozhatunk-e az önvédelem jogára.

A fegyveres támadások meghatározása a gyakorlatban nehéz, ámbar nem lehetetlen feladat. Először is röviden tisztáznunk kell az *agresszió* és a *fegyveres támadás* fogalmának viszonyát. Ez az értelmezési vita az angol szóhasználat (*aggression, armed attack*) alapokmánybeli váltakozó használatából ered, de ha megvizsgáljuk a szöveg francia, német, holland vagy akár magyar megfogalmazásait, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy két külön fogalomról beszélhetünk. Az 51. cikk és a 2. cikk (4) bekezdésének értelmezése azonban nemcsak nyelvtani, hanem logikai, rendszertani, sőt teleologikus értelmezése során is arra a következtetésre juthatunk, hogy az agresszió egy merőben szélesebb fogalom a fegyveres támadáshoz képest, amely összhangban van a Nemzetközi Bíróság és az államok konzekvens gyakorlatával is. Tehát a fegyveres támadás nem azonos az agresszióval, annak csak egy altípusa.³³

A fegyveres támadások – túl az időbeli és a térbeli dimenziókon – rendelkeznek mennyiségi és minőségi összetevővel is.³⁴ A mennyiségi dimenzió esetében csak akkor beszélhetünk fegyveres támadásról, ha kellően súlyos agresszióról van szó. A Nemzetközi Bíróság példának okáért az erőszak tilalmának legsúlyosabb megsértéseként értékelte a fegyveres támadást. Ebből következően az agresszió legsúlyosabb esetei minősülnek csupán fegyveres támadásnak.³⁵ A fegyveres támadások minőségi feltételét szokás az ún. betudásnak nevezni. Az Alapokmány szövegezésétől egészen 2001-ig teljesen egyértelműnek tűnt, hogy fegyveres támadást állam ellen csak állam követhet el. Felmerül azonban a kérdés, hogy a nem állami szereplők, mint például terrorszervezetek által elkövetett cselekmények tekinthetők-e fegyveres támadásnak, avagy sem.

A hidegháború idején csak államközi erőszakról lehetett szó a 2. cikk (4) bekezdésének megsértése tekintetében, nem állami szereplőkkel szemben az ENSZ valamely szerve, vagy a Nemzetközi Bíróság csupán a szó hétköznapi értelmében használta a *fegyveres támadás* kifejezést, amely nem nyújt kellő bizonyítékot az ilyen szervezetek elleni közvetlen önvé-

³² Kajtár Gábor: Az általános erőszaktilalom rendszerének értéktartalma és hatékonysága a posztbipoláris rendszerben. In: Kajtár Gábor – Kardos Gábor (szerk.): Nemzetközi Jog és Európai Jog: Új Metszéspontok. Ünnepi tanulmányok Valki László 70. születésnapjára. Saxum Kiadó – ELTE ÁJK, 2011, 65–66.

³³ Kajtár (2015): i. m. 73.

³⁴ Uo.

³⁵ Az agressziós tényállásokhoz útmutatóul szolgál az ENSZ Közgyűlés már idézett 3314. sz. határozata. A három cikk egyes pontjainak elemzését lásd Kajtár Gábor (2015): i. m. 79–80. A Nemzetközi Bíróság álláspontját lásd Nicaragua-ügy, 191. és 195. bek.

delem lehetőségére.³⁶ Betudásról – mint közvetett önvédelem – viszont lehetett szó olyan esetben, ha egy állam fegyveres csoportokat, bandákat vagy egyéb önkénteseket, zsoldosokat küld, vagy nevében ilyeneket, megfelelő súlyú fegyveres cselekmények elkövetése céljából küldenek. Ilyennek tekinthető még az is, ha egy államnak a fent leírtakban ún. *komoly része van*.³⁷ Ezekben az esetekben a nem állami szereplő, szervezet vagy csoport cselekményeiért a *küldő állam felel*. Fontos leszögezni, hogy a nemzetközi jog jelen állása szerint nem állami szereplő által elkövetett bármely cselekmény esetén csak a betudás alkalmazásával hivatkozható az önvédelem joga.³⁸

A fent nevezett kritériumokon túl beszélhetünk még a szükségesség és az arányosság követelményeiről is, amelyek a *Webster*-formulán keresztül szivárogtak át a ma is hatályos és alkalmazandó nemzetközi jogba, amelyet a Nemzetközi Bíróság a *Nicaragua*-ügyben szentesített.³⁹

Az Alapokmány 51. cikkéből egyértelműen levezethető, hogy annak eredeti szövegezése *kizárja a megelőző önvédelem lehetőségét*, tekintettel arra, hogy fegyveres támadás bekövetkezéséhez köti az önvédelem jogának gyakorlását. Gyakran találkozhatunk az önvédelem időbeli dimenziójának ezzel a torzításával, azonban *de lege lata* csak bizonyos esetekben megengedhető a megelőző önvédelem. Az Alapokmány minden nyelven befejezett támadásról rendelkezik („*if an armed attack occurs*”, „*est l'objet d'une agression armée*”, „*im Falle eines bewaffneten Angriffs*”), és a San Franciscó-i konferencián arra is fény derült, hogy az Alapokmány szövegébe szántszándékkal került be ez a korlátozás, mert az alapítók meg akarták akadályozni, hogy erőszakot a fegyveres támadást megelőzően alkalmazzanak az államok az önvédelem jogára való hivatkozással.⁴⁰

Megkülönböztethetünk *preemptív* és *preventív önvédelmet*, ahol az előbbi a fegyveres támadás közvetlen bekövetkezése ellen irányul, utóbbinál e közvetlen elem sincs jelen. Míg az első kategóriában sok esetben megengedett az önvédelem (pl. bejelentett vagy már megindított támadás esete), addig az utóbbi, preventív önvédelem az ún. várt támadások elleni védekezést jelentené, amely azonban gyakorlatilag kiüresítené az ENSZ rendszerének a lényegét.⁴¹ Összegezve: a küszöbönálló fenyegetettségek az Alapokmány 51. cikkében éppúgy benne foglaltatnak, mint a már bekövetkezett támadások. A látnens veszéllyel szemben

³⁶ Az ENSZ BT 241. (1967) sz. határozata a Kongói Demokratikus Köztársaságot portugál ellenőrzés alatt álló területről irreguláris csapatok által ért fegyveres támadásról. A Nemzetközi Bíróság pedig a *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran Judgment*, I. C. J. Reports, 1980, 3. (a továbbiakban: teheráni túszyügyben) használta a „fegyveres támadás” kifejezést. Lásd Kajtár (2015): i. m. 82–83.

³⁷ Lásd ENSZ Közgyűlés 3314. sz. határozat 3. cikk g) pont. Vö. Kajtár (2015): i. m. 82–90.

³⁸ Kajtár (2011): i. m. 73–74.

³⁹ *Nicaragua-ügy*, 194. bekezdés. Lásd Kajtár (2015): i. m. 96–97. Megjegyzendő azonban, hogy a *Caroline-ügyre* (*Webster*-formula) való hivatkozás ma téves, az pusztán természetjogi alapú lehet, tekintettel arra, hogy 1837-ben nem beszélhetünk önvédelem jogáról, hiszen akkor még nem létezett a 2. cikk (4) bekezdése által meghatározott erőszak tilalma, és semmi nem korlátozta az államok háborúindítási jogát. Az csupán egy metajogi formula volt, amely politikai igazolása lehetett az agresszióknak. Vö. *Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America)*, Judgment, I. C. J. Reports, 2003, 161. (a továbbiakban: *Olajfűrőtornyok-ügy*), (Irán v. USA) 76. bek.

⁴⁰ Harold Stassen, az Amerikai Egyesült Államok delegáltja erősítette meg a korlátozás szándékosságát. Kajtár (2015): i. m. 98.

⁴¹ A preventív önvédelemhez lásd *Report of the Secretary-General's High-level Panel on Threats, Challenges and Change: A More Secure World – Our Shared Responsibility*, 2004. december 2., UN Doc. A/59/565, 189. pont és Kofi Annan: *In Larger Freedom – Towards Development, Security and Human Rights for All*. 2005. március 21., UN Doc. A/59/2005, 122. pont. A preemptív önvédelemhez lásd Kajtár (2015): i. m. 99–101.

viszont a BT rendelkezik teljes jogkörrel, akár preventív módon erőszakot alkalmazni a nemzetközi béke és biztonság megóvása érdekében.⁴² A magam részéről úgy vélem, hogy a BT *quasi* felhatalmazásai tekinthetők megfelelő jogalapnak az úgymond látenszen működő fenyegetettségekkel szemben is, amely jelenthet akár egy rejtőzködő al-Kaida sejtet is.

Az államon belüli erőszak alkalmazásának tárgyalásától ebben az esetben eltekintek, hiszen ez majdnem minden esetben *law enforcement* kérdés vagy pedig nem nemzetközi fegyveres konfliktus.

Az erőszaktilalom kivételrendszerének tágítására tett kísérletek a drónok háborúja tükrében

A fentiekben bemutattam, hogy milyen módokon igazolható általánosságban az erőszak alkalmazása, aminek egy dróntámadás is minősülne. Mint azt láthattuk, a nem állami szereplőkkel szembeni önvédelem lehetőségét több módon is korlátozza a hatályos nemzetközi jog, említjük csak magát a fegyveres támadást, mint fogalmat, illetve annak kvalitatív és kvantitatív körülményeit, valamint a preemptív és preventív önvédelem 1945 óta mondhatni örökzöld kérdéseit.

A drónok háborúja kapcsán ezek a problémák még hangsúlyosabbá válnak, hiszen abban a nemzetközi jogászok nagy része egyetért, hogy hatályos jog szerint a dróntámadások jogszerűsége legenyhébben fogalmazva is megkérdőjelezhető, ezért szükséges a fent részletezett erőszak tilalma alóli kivételrendszer elvi szintű bővítése, beszéljünk akár pontosabban megfogalmazott BT-határozatokról, az önvédelem jogának a Nemzetközi Bíróság általi tágításáról, vagy akár új jogi rezsim kialakításáról, amely szabályozná a dróncsapásokat. A nem állami szereplőkkel szembeni önvédelmet kizárólag a dróntámadások kapcsán elemzem.

Harold Hongju Koh 2010 márciusában az American Society of International Law éves gyűlésén Washingtonban válaszolt először a drónprogram jogszerűségét megkérdőjelezőknek. Koh az Amerikai Egyesült Államok tisztviselőjeként megvédte a program legalitását.⁴³

Ezzel párhuzamosan nemzetközi jogászok egész sora próbálta *de lege lata* legitimálni *ius ad bellum* a drónprogramot. Egy meghatározó részük figyelmen kívül hagyja a terror-szervezetek nem állami szereplő jellegét, és elfogadja, hogy az Amerikai Egyesült Államok az önvédelmi jogát gyakorolja a 9/11-es terrortámadást elkövető csoportokkal szemben, és ennek igazolására különböző eszközöket használ fel.

Egyes szerzők elismerik, hogy a Nemzetközi Bíróság eddigi gyakorlata nem volt megegyező a nem állami szereplők elleni önvédelem tekintetében. Ennek ellenére úgy vélik, hogy az 51. cikk nyelvtani, logikai, valamint teleológiai értelmezése és persze a nemzetközi szokásjog is ellentmondásos. Az 51. cikk és a 2. cikk (4) bekezdésének nyelvtani értelmezése – szerintük – együtt sem generál olyan korlátozást, ami a nem állami szereplők elleni önvédelem jogára vonatkozna. Szerintük ezt támasztja alá még az Alapokmány *travaux préparatoires*⁴⁴-ja

⁴² Annan: i. m. 124–125. pont

⁴³ Harold Hongju Koh: The Obama Administration and International Law. III. B. pont. <http://www.state.gov/documents/organization/179305.pdf> (Letöltés időpontja: 2017. 07. 08.)

⁴⁴ A nemzetközi szerződés kidolgozása során keletkezett előkészítő dokumentum, amelynek alapján nyomon követhető a szerződő felek elhatározásának kialakulása. Ld. Bruhács János: Nemzetközi jog I. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010, 2011. 113.

és a Nemzetközi Bíróság néhány újabb keletű határozatához fűzött különvélemény is.⁴⁵ A konfliktus földrajzi kötöttségeinek feloldására főként már nem alkalmazható, 1945 előtti szokásjogi elemeket is felhasználnak a fenti szerzők. Ki kell emelnem azonban, hogy a *travaux préparatoires* hivatkozása ez esetben nem állja meg a helyét, hiszen az önvédelem jogát deklaráló 51. cikk – mint kivételszabály – egyértelműen államközi jellegű nyer a 2. cikk (4) bekezdésének – mint főszabály – alkalmazásával.

Más szerzők ugyanezekre az ítéletekre és tanácsadó véleményekre hivatkozva utasítják el a nem állami szereplőkkel szembeni önvédelmet.⁴⁶ O’Connell példának okáért a drónprogram majdnem minden aspektusát megkérdőjelezi.⁴⁷ Kétségbe vonja a hozzájárulás lehetőségét is, amelynél arra az álláspontra helyezkedik, hogy a hozzájáruló állam csak akkor adhat engedélyt más államnak a saját területén belüli erőszak alkalmazására, ha fegyveres konfliktus zajlik a beleegyező állam területén.⁴⁸

Az erőszak alkalmazásának legitimálásához visszatérve a *Nicaragua*-ügy alapján számos megállapítást tehetünk. Ezek közül kiemelendő, hogy az új évezred terrorszervezeteinek tevékenysége nem feltétlenül betudható egy államnak, így Pakisztán sem lenne felelős a központi irányítású törzsi területeken (FATA⁴⁹) működő terrorszervezetek tevékenységéért. Itt azonban célszerű megállni, és figyelembe venni Marko Milanovic gondolatmenetét, amelyben fordított logikával bontja ki a nem állami szereplőkkel szembeni önvédelem egyes kérdéseit.⁵⁰

Milanovic hipotézisének az alapja Afganisztán amerikai inváziójának jogszerűsége, tekintettel arra, hogy a nemzetközi közösség ezt egyöntetűen elfogadta. A nem állami szereplőkkel szembeni közvetlen önvédelem lehetőségének a hatályos jog szerinti hiánya okán az invázió két módon lehetséges: egyrészt megváltozhattak a betudás szabályai, esetleg új *lex specialis*⁵¹ alakult ki, amely az egyébként államnak nem betudható terrorszervezetek cselekményeire reagál.⁵² Másrészt beszélhetünk az *unwilling or unable*, vagyis a „vonakodik vagy képtelen” elméletéről is, miszerint azoknak az államoknak „tudható be” egy-egy nem

⁴⁵ *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment, I. C. J. Reports, 2005, 168. (a továbbiakban: Fegyveres tevékenység Kongó területén-ügy) 314., 337. bek., Simma, Koojijmans és Higgins bírók különvéleménye, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, Advisory Opinion, I. C. J. Reports 2004, 136. (a továbbiakban: Ciszjordániai fal-ügy), tanácsadói vélemény, 2004, 33. bekezdés, Higgins bíró különvéleménye. Vö. Ruth B. Russel: *A History of the United Nations Charter: The Role of the United States 1940–1945*. Brooking Institution, 1958, 698. Nyelvtani és logikai értelmezéshez lásd 1969. évi bécsi egyezmény a nemzetközi szerződések jogáról. 1155. Idézi: Andrew C. Orr: *Unmanned, Unprecedented, and Unresolved: The Status of American Drone Strikes in Pakistan Under International Law*. Cornell International Law Journal Volume 44. No. 3., 2011, 738–740. Vö. Milena: i. m. 201–205.

⁴⁶ Ciszjordániai fal-ügy, Fegyveres tevékenység Kongó területén-ügy, 216. bekezdés. Alston: i. m. 13.

⁴⁷ Mary Ellen O’Connell: *Unlawful Killing with Combat Drones, A Case Study of Pakistan, 2004–2009*. Notre Dame Law School, Legal Studies Research Paper No. 09–43., 2010, 14.

⁴⁸ O’Connell (2010): i. m. 17. és Mary Ellen O’Connell: *Enhancing the Status of Non-State Actors Through a Global War on Terror*. Columbia Journal of Transnational Law, Volume 43, No. 2, 2005, 436–456.

⁴⁹ Federally Administered Tribal Areas.

⁵⁰ Milanovic fordított logikája abban áll, hogy Afganisztán amerikai inváziójának „*jus ad bellum*” legalitását tételezi fel, és így keres magyarázatot a nem állami szereplők elleni önvédelem megoldatlan kérdéseire. Lásd Marko Milanovic: *Self-Defense and Non-State Actors: Indeterminacy and the Jus ad Bellum*. <https://www.ejiltalk.org/self-defense-and-non-state-actors-indeterminacy-and-the-jus-ad-bellum/> (Letöltés ideje: 2017. 03. 28.)

⁵¹ Különös szabály, amely lerontja az általánost (*lex specialis derogat legi generali*). Lásd Tamás András: *Állam- és Jogtudomány*. Harmadik kiadás, Unió, Budapest, 2003, 223.

⁵² Hagyományosan az al-Kaida tevékenysége nem tudható be Afganisztánnak.

állami szereplő tevékenysége, amelyek valamilyen módon felelősek a területükről induló terrortámadásokért, akár oly módon, hogy nem tanúsították a megfelelő gondosságot a cselekmények megelőzése kapcsán, vagy pusztán nem képesek megakadályozni a fenti események bekövetkezését. Ugyan az elmélet nem széles körben elfogadott, de támogatottsága egyre növekszik.⁵³

A fentieket figyelembe véve megállapíthatjuk: *nem természetes és nem is reális* az Alapokmány oly módon történő értelmezése, amely ellehetleníti a terrorizmus elleni küzdelmet. Szigorúan *policy* alapon azonban elfogadhatjuk Milanovic második számú javaslatát, így az ellentmondások nagymértékben oldódnak, és talán megfelelően lazíthatunk az erőszak alkalmazásának kissé „megcsontosodott” értelmezésén.

KÖVETKEZTETÉSEK

Minden szerző a két releváns cikket [51. cikk, 2. cikk (4) bekezdés] értelmezi, gyakran egymással ellentétes módon. Sokan olyan nemzetközi szokásjogi elemeket is alkalmazhatónak ítélnék, amelyek hatályosságának a kérdésében már fentebb állást foglaltam. A másik oldalról pedig az illegalitás mellett lándzsát törő szerzők egyszerűen eltekintenek attól a tényről, hogy az 1945 óta eltelt 72 év alatt nagyon sok körülmény megváltozott. Egy olyan korban élünk, ahol nem feledkezhetünk meg a terrorszervezetek jelentette fenyegetésről, és nem ragaszkodhatunk – véleményem szerint – gyakran elavult tézisekhez. *De lege lata* azonban egy bizonyos: nem állami szereplőkkel szemben közvetlenül az önvédelem jogára hivatkozni nem lehet. Egészen addig ez a helyzet áll fenn, ameddig a Nemzetközi Bíróság paradigmaváltó módon egy határozatában másként nem dönt, vagy a nemzetközi közösség az Alapokmány módosítására, netán szokásjog kialakítására szánja el magát. Előnyös lehet továbbá a drónok alkalmazását szabályozó nemzetközi szerződés(ek) megkötése is.⁵⁴ Ameddig ez nem történik meg, addig kizárólag a BT határozataira, a hozzájárulás fent bemutatott és kérdésessé vált engedélyére, vagy az államoknak valamilyen módon betudható szervezetek cselekményeire lehetünk tekintettel. A BT immáron lassan 16 éves gyakorlatában több ízben „felhatalmazást ad”, vagy felhív terrorszervezetek elleni fegyveres erő alkalmazására, ami nem egy figyelmen kívül hagyandó körülmény. Úgy vélem, hogy ez is egy olyan jelenség, amely abba az irányba mutat, hogy a nemzetközi közösségben igény mutatkozna a terrorszervezetek elleni önvédelem jogának elismerésére.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A fegyveres drón – röviden összefoglalva – egy olyan új keletű technikai eszköz, amely gyakran az egyetlen megoldást jelentheti a terrorizmus elleni katonai fellépés területén. Ahogy az a fentiekből kitűnik, a drónprogramok csupán egy szűk rétege tekinthető *ius ad*

⁵³ Daniel Bethlehem: Self-Defense Against an Imminent or Actual Armed Attack by Nonstate Actors. The American Journal of International Law, Volume 106. No. 4, 2012, 772. A szokásjogi példákat lásd Jordan J. Paust: Self-Defense Targetings of Non-State Actors and Permissibility of U.S. Use of Drones in Pakistan. Journal of Transnational Law & Policy Volume 19 No. 2, 2010, 244–248. A vonatkozó vagy képtelen elméletéről ld. Steven Groves: Drone Strikes: The Legality of U.S. Targeting Terrorists Abroad. Background, No. 2788, 2013, 2., 6–10. Vö. Milanovic: i. m.

⁵⁴ Példának okáért lásd Chris Cole: A new international control regime on armed drones led by US? What is going on? <https://dronewars.net/2016/09/02/a-new-international-control-regime-on-armed-drones-led-by-the-us-what-is-going-on/> (Letöltés időpontja: 2017. 07. 10.)

bellum teljes mértékben legálisnak, hacsak nem fogadjuk el Milanovic javaslatát, amely nagymértékben rendezné a kialakult bizonytalan helyzetet. A fegyveres drónok bevetésének lehetőségét nem utasíthatjuk el elvi szinten olyan alapon, hogy viszonylag széles körben lehetséges a kialakult nemzetközi szabályok megsértése – mindez igaz lenne a haditechnika majd összes fejlesztésére. Körültekintő és óvatos joggyakorlás mellett a pilóta nélküli repülőgépek a hadviselés új korszakát nyithatják meg.

(A tanulmány második, befejező részét folyóiratunk 2018/2. számában közöljük. Az írás alapját képező pályamunka a XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Állam- és Jogtudományi Szekciójának Nemzetközi Jogi Tagozatában második helyezést ért el, valamint elnyerte a Honvédelmi Minisztérium Különdíját.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Akande, Dapo – Milanovic, Marko: *The Constructive Ambiguity of the Security Council's ISIS Resolution*. <http://www.ejiltalk.org/the-constructive-ambiguity-of-the-security-councils-isis-resolution/>
- Alston, Philip: *Report of the Special Rapporteur on the extrajudicial, summary or arbitrary executions, Study on targeted killings*. United Nations, General Assembly, A/HRC/14/24/Add. 6., 2010.
- Annan, Kofi: *In Larger Freedom – Towards Development, Security and Human Rights for All*. 2005. március 21., UN Doc. A/59/2005.
- Az ENSZ BT 1368. (2001) sz. határozata S/RES/1368 (2001) 2001. szeptember 12.
- Az ENSZ BT 1373. (2001) sz. határozata S/RES/1373 (2001) 2001. szeptember 28.
- Az ENSZ BT 4370. ülésről készült jegyzőkönyv, S/PV.4370, 2001. szeptember 12., New York.
- Az ENSZ BT 7565. üléséről készült jegyzőkönyv, S/PV.7565, 2015. november 20., New York, Mr. Delattre felszólalása a szavazás után.
- Az ENSZ Közgyűlés 3314. számú határozata.
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/739/16/IMG/NR073916.pdf?OpenElement>
- Bethlehem, Daniel: *Self-Defense Against an Imminent or Actual Armed Attack by Nonstate Actors*. The American Journal of International Law, Volume 106. No. 4, 2012.
- Bruhács János: *Nemzetközi jog I. Általános rész*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010, 2011.
- Bruhács János: *Nemzetközi jog II. Különös rész*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010, 2011.
- Chesney, Robert: *Shift to JSOC on Drone Strikes Does Not Mean CIA Has Been Sidelined*. <https://www.lawfareblog.com/shift-jsoc-drone-strikes-does-not-mean-cia-has-been-sidelined>
- Cole, Chris: *A new international control regime on armed drones led by US? What is going on?* <https://dronewars.net/2016/09/02/a-new-international-control-regime-on-armed-drones-led-by-the-us-what-is-going-on/>
- Cole, Chris: *Drone strikes spread as proliferation surges*. <https://dronewars.net/2016/12/06/drone-strikes-spread-as-proliferation-surges/>
- Csapó Zsuzsanna: *Drónok harca – kérdések kereszttüzében: Van-e szükség új nemzetközi szabályozásra?* In: Csapó Zsuzsanna (szerk.): Emlékkötet Herczegh Géza születésének 85. évfordulójára – A ius in bello fejlődése és mai problémái. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2013.

- Dillow, Clay: *All of These Countries Now Have Armed Drones*. <http://fortune.com/2016/02/12/these-countries-have-armed-drones/>
- Groves, Steven: *Drone Strikes: The Legality of U.S. Targeting Terrorists Abroad*. Backgrounder, No. 2788, 2013.
- Kajtár Gábor: *A nem állami szereplők elleni önvédelem a nemzetközi jogban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015.
- Kajtár Gábor: *Az általános erőszaktilalom rendszerének értéktartalma és hatékonysága a posztbipoláris rendszerben*. In: Kajtár Gábor – Kardos Gábor (szerk.): *Nemzetközi Jog és Európai Jog: Új Metszéspontok, Ünnepi tanulmányok Valki László 70. születésnapjára*, Saxum Kiadó – ELTE ÁJK, 2011.
- Koh, Harold Hongju: *The Obama Administration and International Law*. <http://www.state.gov/documents/organization/179305.pdf>
- Melzer, Nils: *Targeted Killing in International Law*. Oxford, 2008.
- Milanovic, Marko: *Self-Defense and Non-State Actors: Indeterminacy and the Jus ad Bellum*. <https://www.ejiltalk.org/self-defense-and-non-state-actors-indeterminacy-and-the-jus-ad-bellum/>
- O’Connell, Mary Ellen: *Enhancing the Status of Non-State Actors Through a Global War on Terror*. *Columbia Journal of Transnational Law*, Volume 43, No. 2, 2005.
- O’Connell, Mary Ellen: *Unlawful Killing with Combat Drones, A Case Study of Pakistan, 2004–2009*. Notre Dame Law School, Legal Studies Research Paper No. 09–43., 2010.
- Orr, Andrew C.: *Unmanned, Unprecedented, and Unresolved: The Status of American Drone Strikes in Pakistan Under International Law*. *Cornell International Law Journal* Volume 44. No. 3., 2011.
- Otto, Roland: *Targeted Killings and International Law, with special respect to Human Rights and International Humanitarian Law*. *Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht*, Vol 230., Springer, Berlin, Heidelberg, 2012.
- Palik Mátyás (szerk.): *Pilóta nélküli repülés profiknak és amatőröknek*. 2., javított kiadás. Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Budapest, 2013.
- Paust, Jordan J.: *Self-Defense Targetings of Non-State Actors and Permissibility of U.S. Use of Drones in Pakistan*. *Journal of Transnational Law & Policy* Volume 19 No. 2, 2010.
- Plaw, Avery – Fricker, Matthew S. – Colon, Carlos R.: *The Drone Debate – A primer on the U.S. use of unmanned aircraft outside conventional battlefields*. Roman & Littlefield, Lanham, Boulder, New York, London, 2016.
- Roversi, Corrado (szerk.): *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence*. Springer, Dordrecht, 2015.
- Russell, Ruth B.: *A History of the United Nations Charter: The Role of the United States 1940–1945*. Brookings Institution, 1958.
- Sterio, Milena: *The United States’ Use of Drone in the War on Terror: The (Il)legality of the targeted killings under international law*. *Case Western Reserve Journal of International Law*, Volume 45, No. 1, 2012. <http://scholarlycommons.law.case.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1072&context=jil>
- Stone, Rupert: *Should we be scared of Trump’s drone reforms?* <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2017/03/scared-trump-drone-reforms-170319074243420.html>
- Tamás András: *Állam- és Jogtudomány*. Harmadik kiadás, Uniós, Budapest, 2003.
- Woods, Chris: *CIA’s Pakistan drone strikes carried out by regular US air force personnel*. <https://www.theguardian.com/world/2014/apr/14/cia-drones-pakistan-us-air-force-documentary>